MARTE CELTIC ÎN DACIA ROMANĂ: ELEMENTE DE EPIGRAFIE, ISTORIE COMPARATĂ A RELIGIILOR ŞI ICONOGRAFIE

Cultele şi religia barbarilor asimilaţi lumii romane au constituit de mai multă vreme o preocupare constantă a cercetătorilor, mai ales în contextul amestecului tot mai intens dintre *dii indigetes* şi *dii novensides*, adică zeii panteonului clasic greco-roman şi cei noi, aduşi de către "barbari = străini", termenul de "*barbarus*" desemnând iniţial tot ceea ce nu era roman.

În cadrul Daciei fenomenul acesta nu a înregistrat diferenţe specifice majore, în raport cu alte provincii, însă a avut o intensitate diferită, observând comparativ unele culte barbare în raport cu altele. De pildă aici mithraismul sau cultele orientale au avut o pondere diferită în comparaţie cu cele egiptene sau celto-germanice. Luând în considerare apoi chiar pe acestea din urmă, se poate observa relativ uşor că Epona sau cultul *Matrae*-lor se bucură de o reprezentare mai largă decât *Rosmaerta*, *Camulos* sau *Toutatis*, de pildă. Dealtfel, există pentru cultele celto-germanice din Dacia o serie de lucrări ce au analizat chiar aspectele amintite şi asupra lor nici nu ne propunem a insista[1]. O descoperire relativ recentă de la Drâmbar, din vecinătatea aşezărilor romane de la Apulum, un altar epigrafic consacrat lui *Mars Toutaticus*, aruncă însă o lumină nouă asupra acestui subiect[2].

Pentru că zeului suveran al câmpurilor de luptă, în varianta romano-celtică, îi sunt consacrate două inscripţii, cunoscute până acum în Dacia, cea de a doua fiind descoperită la Ulpia Traiana, ne propunem a le discuta acum împreună, abordând punctual cîteva probleme esenţiale de natură lingvistică, epigrafică, mitologică şi iconografică, întrucât semnificaţiile legate de ele sunt, cu siguranţă, mult mai ample şi depăşesc în bună măsură cadrul strict al provinciei. Pentru început reluăm transcrierea celor două texte, împreună cu traducerea lor:

Ulpia Traiana - *Invicto / Mithrae / Marti Camulo / Mercurio / Rosmertae / Q(uintus) / Axius Aelianus v(ir) e(gregius) / proc(urator) aug(usti) Ioni(us)*[3]. (Lui *Mithras* cel Neînvins, lui Marte *Camulus*, lui Mercur, *Rosmertae*-i, Quintus Axius Aelianus Ionius, *vir egregius* (cavaler), *procurator* (guvernator al provinciei [Dacia Apulensis].)

---

[1] Pentru bibliografia legată de cultele celto-germanice atestate în Dacia sunt de semnalat articolele şi lucrările lui M. Macrea 1944-1948, 1969, apoi cele ale lui Al. Husar 1995, 1999, cât şi M. Popescu, 2000.
[2] Ciobanu 2004, p. 259-266
[3] AE, 1998, 1100.

Drâmbar - *Marti / Toutatico / C(aius) Valerius / Hermes pro / salute sua / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*[4]. (Lui Marte *Toutaticus*, Caius Valerius Hermes, pentru sănătatea sa, şi-a îndeplinit făgăduiala, bucuros, pe drept).

Lăsând deoparte chestiunile legate de cei care consacră inscripţiile, *Quintus Axius Aelianus Ionius*, un guvernator al provinciei bine cunoscut dealtfel[5], şi *Caius Valerius Hermes*, un personaj oarecum neînsemnat, necunoscut până acum, probabil celţi de origine, sau în orice caz foarte familiarizaţi cu tradiţiile religioase celtice, ne propunem să discutăm lucruri luate în atenţie până acum mai puţin sau chiar deloc.

În primul rând, pornind tocmai de la situaţia celor două epitete, *Camulos* şi *Toutaticus*, să încercăm a stabili relaţia fiecăruia cu substantivul propriu pe care îl determină, adică Marte. În primul caz, *Camulus-i* este un substantiv propriu, aflat aici în cazul dativ, declinându-se aşadar, conform gramaticii latine, ca orice substantiv de declinarea a II-a. În al doilea caz *Toutaticus* este un adjectiv substantival derivat, declinat conform regulilor gramaticale latine, în acord cu substantivul propriu pe care îl însoţeşte. *Mars-tis*, este un substantiv propriu masculin de declinarea a III-a, iar *Toutaticus* un adjectiv derivat cu trei terminaţii, aşadar enunţarea sa completă ar putea fi *Toutaticus, Toutatica şi Toutaticum*, corespunzătoare genului masculin, feminin, respectiv neutru. În consecinţă, formulele în care se fac dedicaţiile inscripţiilor, *Marti Camulo* sau *Marti Toutatico* – ambele în cazul dativ, sunt perfect corecte şi respectă regulile gramaticale latine de declinare. Numai că nici *Camulus*, după cum nici *Toutaticus* nu există ca atare în limba latină şi din punct de vedere strict lingvistic nu au absolut nici un înţeles. Pentru a avea cât mai exact sensul traducerii, să ne imaginăm o clipă ce s-ar putea înţelege azi din «lui Marte *Camulusul*» sau «lui Marte *Toutaticul*», cum ar trebui traduse de fapt formulele dedicatorii în chestiune. Răspunsul la aceste aparente anomalii trebuie căutat altundeva.

1. *Adjective, atribute, epitete referitoare la Marte*. Adjectivele, atributele sau epitetele, luând cei trei termeni în înţeles morfologic, sintactic sau stilistic, sunt apariţii oarecum banale în epigrafie. De pildă, Jupiter este *Optimus Maximus*, Mithras este *Invictus*, Iunona este *Regina* etc., iar enumerarea ar putea continua la nesfârşit.

---

[4] Ciobanu 2004, p. 260

[5] Atât acest personaj, cât şi tatăl său sunt atestaţi prin textele mai multor inscripţii din Dacia şi deci statutul lor este cunoscut foarte bine (CIL III 1456 = IDR III/2, 89; CIL III 1423 = IDR III/2, 244; CIL III 1422 = IDR III/2, 206; AE, 1982, 828, CIL III 74 = IDR III/2, 191; AE, 1998, 1100, 1101.) Înainte de a deveni *procurator* al Daciei, *Quintus Axius Aelianus Ionius* a exercitat aceeaşi funcţie de *procurator* în cele două Germanii şi Gallia Belgica.

De la bun început ar trebui însă delimitate două situații distincte în care îşi fac apariția aceste epitete însoțitoare ale numelor zeilor. În primul rând există cele consacrate prin izvoarele literare, iar autorii antici nu fac niciodată economie în ceea ce priveşte utilizarea lor. Cazul lui Marte, cel care ne interesează, nu constituie nici el o excepție. Virgilius, de pildă, în nenumărate rânduri îl aminteşte pe Marte drept *durus*, *impius*, *indomitus*, *armipotens*, *bellipotens*, dar şi *gradivus*, mai ales atunci când este deplânsă moartea unor eroi[6]. Cuvintele sunt grăitoare de la sine şi nu necesită comentarii suplimentare. Aceste epitete însă nu apar consemnate, decât cu excepția ultimului, în textele epigrafice şi avem în vedere acum a doua categorie de situații. În cadrul inscripțiilor Marte este mai ales, *Conservator*, *Ultor* sau *Gradivus*, şi limităm deocamdată analiza doar asupra epitetelor strict latine. Pentru fiecare există câte o explicație interesantă ce merită a fi subliniată la rândul ei[7].

Primul dintre ele, *Conservator*, tradus prin "Păstrătorul, sau Ocrotitorul", a fost interpretat drept o preluare funcțională de la Jupiter, aceasta nefiind dealtfel singura, după cum vom vedea. Dar nu numai atât. Istoria cunoaşte un moment anume când se produce această contopire de atribute între un zeu latin şi altul. În anul 69 p. Chr., "anul celor trei împărați", în ciocnirile ce au avut loc între cei ce îşi disputau puterea după moartea lui Nero, este asediată colina Capitoliului şi templul lui Jupiter de acolo de către trupele lui Vitellius. Aceasta a fost considerată drept una dintre nenorocirile cele mai cumplite ce puteau apăsa pietatea latină, când romani ucideau cu cruzime alți romani şi incendiau unul dintre cele mai sacre temple ale lor. Cel însărcinat cu paza colinei şi a templului atunci era nimeni altul decât Flavius Sabinus, fratele lui Vespasian, viitorul împărat ce avea să preia puterea. Flavienii sunt şi cei care aşează această importantă victorie a lor sub semnul divin al lui Jupiter şi Marte, zeii care, ajutându-i în luptă, "au păstrat" mereu vie religia străveche, înlăturând sacrilegiul.

Ultor este însă pentru Marte un epitet original, la fel ca şi cel de *Gradivus*. *Ultor*, tradus prin "Răzbunătorul", este şi el legat de un fapt istoric şi de un împărat ilustru. În bătăliile de la Philippi din 42 a. Chr., avea să fie răzbunată moartea lui Caesar de cei care, declarativ cel puțin, doreau să-i restabilească memoria. Deşi Antonius a fost cel care a adus victoria pe câmpul de luptă, cel care avea să aibă cele mai mari beneficii de pe urma ei a fost Augustus. El a şi dorit să aşeze acest moment hotărâtor pentru destinul său sub semnul lui Marte, adică cel care, prin voință divină, răzbună practic sacrilegiul înfăptuit de Brutus, atunci când alături de ceilalți conjurați şi-a ucis părintele adoptiv. Augustus avea să consacre dealtfel la Roma templul din forul ce îi poartă numele tocmai lui *Mars Ultor*. După cum tot lui *Mars Ultor* avea să-i fie închinat şi monumentul

[6] Virgilius, *Eneida*, II, 440, IX, 717, XI, 8.
[7] Hammond, Scullard edits, 1970, p. 401 (epithets, divine).

cenotaf ridicat de Traian la Adamclisi, în urma primului dintre războaiele dacice. *Ultor* are aşadar o semnificaţie strict legată de Marte şi ea nu este asociată nici unei alte divinităţi.

Gradivus, tradus prin "Înaintaşul sau Antemergătorul", este un adjectiv derivat din verbul *gradior-eris, gressus sum*, ce înseamnă tocmai "a merge". Acest epitet legat şi el doar numai de Marte este însă de origine mai veche, izvorând din semnificaţia esenţială a zeului, acela de a călăuzi în luptă biruinţa, de a merge pur şi simplu în fruntea oştirilor. De acest tip de manifestare se lega în mentalitatea romană curajul însuşi, acel *furor* pustiitor, aducător de moarte pentru duşmanii Romei. Ar trebui precizat însă că *gradivus* nu este un epitet întâlnit doar în textele epigrafice. După cum aminteam deja, Virgiliu îl foloseşte în cîteva rânduri[8]. O inscripţie extrem de interesantă, pentru semnificaţiile sale, descoperită la Avenches, în Elveţia, este dedicată lui *Mars Gradivus*, ca părinte ocrotitor al patriei (*pater patriae*)[9]. Asupra sensului de zeu ocrotitor, în legătură cu Marte, lucrurile îşi află explicaţia în mitologie, după cum vom vedea.

Pe de altă parte, există o a doua categorie de epitete legate de Marte, anume cele derivate din însuşiri, locuri, sau eroi, cu nume barbare. Pentru celţi, ca şi în general pentru oricare dintre barbarii cu tradiţii războinice, zeul bătăliilor avea o însemnătate deosebită. Limitând observaţiile doar asupra lui Marte celtic, atestat prin cele două texte epigrafice consemnate deja, se pot disocia câteva categorii de epitete celtice, legate în primul rând de nume de locuri sau de triburi. De pildă, sunt cunoscute situaţii în care numele zeului este amintit drept *Mars Budenicus* (Marte al Budicensilor), *Mars Buxenus* (Marte din Buisson), *Mars Vorocius* (Marte din Vorocium), *Mars Segomos* (Marte al *Sequani*-lor) şi, în sfârşit, *Mars Camulos* (Marte din *Camulodunum*, capitala tribului Trinovantes)[10]. Pe de altă parte, există în lumea celţilor o serie de eroi legendari, sau chiar zei, de al căror nume se leagă o serie de epitete care îl însoţesc pe Marte în diverse texte epigrafice. Aşa de pildă sunt chiar *Mars Segomos* sau *Mars Camulos*, amintiţi înainte, dar şi *Mars Toutatis*, cu varianta *Toutaticus*, unică până acum, din cazul inscripţiei de la Drâmbar. În Gallia se cunoaşte de pildă *Deus Segomonius*[11], cu diverse variante derivate, *Netta Segomonas*, *Nia Segamain*, traducându-se prin "războinicul lui Segamon", acesta din urmă, el însuşi, nume generic pentru tribul *Sequani*-lor. Tot în acest context ar fi de consemnat şi o inscripţie descoperită la Nîmes, dedicată de *Segomaros*, fiul lui *Uillo*, *toutious*, adică şeful, conducătorul, din Nemausus, care ridică acolo un sanctuar pentru *Belesama* sau *Belona*[12]. În

[8] Virgiliu, *Eneida*, III, 35, X, 542.
[9] AE 1991, 1255; Frei-Stolba, Bielman 1996, p. 85, inscr. nr. 24. Inscripţie în hexametri dactilici pe o placă votivă din bronz. *Marte Gradivus* este şi divinitatea protectoare a aşezării de la *Aventicum*.
[10] De Vries 1963, p. 66.
[11] CIL XIII 2846.
[12] RIG 172; www.wikipedia.org/gaul

ceea ce îl priveşte pe *Camulos*, ca şi erou războinic, el va fi discutat în detaliu în contextul elementelor de mitologie celtică, ca şi *Toutatis* dealtfel.

Pentru a încheia aici aceste scurte observaţii, ar mai fi de consemnat categoria epitetelor lui Marte celtic evocând o însuşire a sa proprie, pe care iconografia o va pune uneori în evidenţă. De pildă, o inscripţie descoperită tot la Avenches aminteşte pe *Mars Caisivius*[13]. *Caisivius* este şi el un epitet celtic şi înseamnă "lăncier, sau purtător de lance"[14]. Dacă amintim şi faptul că, în vechea mitologie romană, numele lui Marte însuşi se îngemăna practic cu cel al lui *Quirinius*, şi *quirinius* însemna nici mai mult nici mai puţin decât "purtător de lance"[15], de aici derivând apoi numele de Quirinal, una dintre colinele legendare ale Romei, atunci cercul semnificaţiilor de acest tip se poate închide aşa.

2. *Mitologie romană şi celtică*. Trecerea în revistă fie şi a câtorva observaţii legate de vechiul cult al lui Marte sunt esenţiale, de la bun început, demersului de faţă. Romanii au avut pentru acest zeu o preferinţă oarecum specială din moment ce îl aşezau între zeii fondatori ai cetăţii, alături de *Jupiter* şi de *Quirinius*. De fapt, Romulus însuşi, avea să fie zeificat după moarte chiar sub numele de *Quirinius*. Pe de altă parte, conform vechilor legende legate de mitul fondării Romei, vestala Rhea Sylvia, din împreunarea cu zeul pe care îl slujea, cu Marte adică, avea să dea naştere tocmai gemenilor Romulus şi Remus[16]. În acest fel s-ar putea explica apoi contopirile şi alunecările de sensuri între Marte şi Jupiter, devenit uneori *Marspiter*, *Marspater*, de la *Jupiter Pater*, sau între Marte şi *Quirinius* precum şi ideea conform căreia triada aceasta sacră "ocrotea" pe descendenţii lui Romulus[17]. Marte era aşadar, pentru romani, nu numai un zeu al câmpurilor de luptă, ci şi un ocrotitor al războinicilor, el neputând rămâne indiferent la soarta fiilor fiului său. În această cheie trebuie să fie interpretată şi formula dedicatorie pusă în circulaţie de inscripţiile consacrate lui *Mars Conservator* sau *Mars Gradivus* - "părinte al patriei", din cazul inscripţiei de la Avenches, ce constituie dealtfel şi primul exemplu de poem epigrafic descoperit până acum pe teritoriul helvetic[18]. Am accentuat puţin aceste semnificaţii întrucât este foarte interesant de urmărit cum ele se regăsesc practic nealterate în mitologia barbarilor cu care romanii aveau să vină în contact şi, mai mult decât atât, ele ajung să ofere o corespondenţă semantică reciprocă aproape perfectă. Mitologia celtică, de pildă, oferă nenumărate exemple prin care eroul războinic, transformat

[13] CIL XIII 11475.
[14] Frei-Stolba, Bielman 1996, p. 83, inscr. nr. 23
[15] Etimologia exactă este de fapt **co-viri-um** ce desemna "adunarea bărbaţilor în stare să poarte arme", şi de aici derivă apoi *Quirites*. Cum arma cea mai răspândită pe atunci era lancea, s-a ajuns ulterior la *quirinius* = "lăncier, purtător de lance". Hammond, Scullard edits, 1970, p. 908.
[16] Kernbach 1989, p. 510.
[17] Daremberg, Saglio edits, 1926, p. 1607-1623.
[18] *Supra* n. 9.

după moartea glorioasă în zeu, "ocroteşte" şi veghează asupra descendenţilor săi. Luând în discuţie chiar cazul amintit ceva mai înainte, *Segomo* este fireşte, înainte de toate, un zeu războinic, dar este şi zeul ocrotitor al *Sequani*-lor, variante ale numelui acestuia întâlnindu-se relativ frecvent, cum ar fi *Dea Segomanna*, de pildă[19].

Asupra lui *Camulus* însă, evocat de inscripţia de la Ulpia Traiana, lucrurile nu sunt prea clare. Numele celtic original sub care era cunoscut este *Cumaill* dar, din păcate, izvoarele literare directe, adică cele de epocă romană, lipsesc cu desăvârşire în cazul său. În schimb, numele îi apare destul de des într-o serie de epopei medievale irlandeze care, conform opiniei cercetătorilor, nu sunt departe ca şi semnificaţie de străvechile legende celtice. În câteva cuvinte, esenţa legendei lui este următoarea, deşi ea are evidente virtuţi de veritabil roman cavaleresc, cum nu puţine erau cunoscute şi apreciate în Evul Mediu: *Cumaill*, un erou cavaler, plin de curaj, se îndrăgosteşte de *Muirné*, fiica unui druid extrem de respectat, pe nume *Tagd*. Pentru că tatăl se opunea categoric dragostei celor doi, *Cumaill* îşi răpeşte aleasa inimii, cu care avea să aibă şi un fiu, *Finn Mac Cumaill*, declanşând în urmă mânia tuturor celor din familia frumoasei prinţese. *Tagd* îl determină apoi pe regele ţinutului, *Conn Cetchalhach*, să-l urmărească pe răpitor şi să-l pedepsească, ceea ce avea să se şi întâmple la sfârşit[20]. Trebuie totuşi subliniat faptul că accentul poveştii cade în chip covârşitor pe isprăvile dragostei şi mai puţin pe curajul în luptă, deşi cele două constituiau coordonatele de bază ale baladelor şi romanelor medievale şi din acest simplu motiv acestea nu explică nimic din mitul celtic iniţial. În schimb, *Camulus* - *Camulos*, varianta latinizată a numelui eroului, era probabil chiar eroul evocat, zeificat sub semnul unui zeu războinic celtic, asemeni celor amintiţi înainte. Pe de altă parte, *Camulodunum*, "cetatea lui *Camulus*" aşadar, era numele unei aşezări din Britannia, cunoscută astăzi sub numele de Colchester, din comitatul Essex. În jurul anului 9 p. Chr. aşezarea este ocupată de tribul celtic *Trinovantes*, cei care aveau să pună aici bazele unui puternic centru negustoresc, devenit în scurt timp unul dintre cele mai importante porturi ale provinciei romane de mai târziu. *Cunobellinus*, unul dintre fiii lui *Tasciovanus*, conducătorul tribului *Catuvellauni*, de lângă *Verulamium* (St. Albans de azi), avea să cucerească la rândul său oraşul, organizând aici o monetărie ale cărei emisiuni îl şi celebrau de fapt[21]. În sfârşit, în urma campaniilor din anul 43 p. Chr., din vremea lui Claudius, aşezarea avea să fie cucerită de către romani şi transformată într-un important centru militar şi strategic servind drept bază pentru cucerirea întregii provincii, sub numele de

[19] De Vries 1963, p. 66, oferă o serie de variante derivate.
[20] De Vries 1963, p. 65, cu bibl. şi www.wikipedia.org/cumaill. Există mai multe cânturi şi balade medievale irlandeze avându-l drept erou pe *Conn Cetchathach*, adică *Conn "al celor o sută de bătălii"*, în care intervine şi *Cumaill*; printre acestea: *Echtra Conle* ("Aventurile lui Conle"), *Cath Maige Tuireadh* ("Bătălia de la *Maige Tuireadh*") sau *Lebor Gabala Erenn* ("Cartea Bătăliilor").
[21] Hammond, Scullard edits, 1970, p. 200, 301, 1114.

Colonia Victricensis, probabil prima capitală a Britanniei romane. Ar mai trebui observat, tot în acest context, că numele de *Cunobellinus* constituie dealtfel un derivat latinizat al numelui eroului zeu *Cumaill-Camulus*, având în structură chiar grupul *bell*, de la *bellum-i*[22]. În concluzia celor prezentate aici, avem destul de limpede sensul formulei *Mars Camulus*, atestată în cadrul textelor epigrafice. Este vorba de un erou zeificat celtic al cărui nume latinizat avea să devină numele unui important centru economic şi comercial al Britanniei romane. Tot în această direcţie ar mai fi de remarcat explicaţia pentru sufixul "*dunum-durus*" ataşat principalelor nume de aşezări celtice. El desemnează un anumit fel de "aşezare întărită" (*oppidum*), la fel după cum "*dava*" din spaţiul tracic semnifică acelaşi lucru[23].

Toutatis, numele zeului de la care derivă epitetul semnalat în inscripţia de la Drâmbar, se poate raporta la mai multe surse istorice, de data aceasta mai mult sau mai puţin directe, aparţinând aşadar epocii romane. Doi autori antici îl evocă, chiar dacă observaţiile lor nu sunt întotdeauna corecte, neputând fi acceptate fără rezerve. Caesar, în binecunoscutele comentarii făcute pe marginea războiului cu gallii[24] ce acoperă intervalul dintre anii 58 şi 52 a. Chr., enumeră cinci zei importanţi, cinstiţi cu deosebire de către aceştia, Mercur, Apollo, Marte, Jupiter şi Minerva[25]. În această situaţie este vorba, fără îndoială, de un fel de interpretare a unor zei celtici ce aveau practic aceleaşi atribute ca şi cei romani, iar de aici se pot ivi câteva controverse, legate de semnificaţia cultică exactă a fiecăruia. De pildă, Caesar îl socoteşte pe Mercur şi nu pe Marte drept zeul cel mai important al celţilor. Această preferinţă este pusă pe seama faptului că Mercur, asimilat în tradiţia celtică lui *Lugh* sau *Lugus*, era considerat a fi aducător de noroc, creator al meşteşugurilor şi ocrotitor al negutătorilor. În schimb ceilalţi zei au aceleaşi atribute şi însuşiri ca şi zeii romani, dintre aceştia Marte fiind evident "suveranul bătăliilor" (*bella regere*). Pe de altă parte, Lucan, în lungul poem care l-a şi consacrat dealtfel, *Pharsalia*, aminteşte, la rândul său, o triadă celtică pentru care druizii aduceau numeroase jertfe sângeroase: Tarannis, Teutates şi Hesus (Esus)[26].

---

[22] Etimologia pentru *bellum* indică forma arhaică *duellum*, Ernout, Meillet 1959, p. 69.

[23] Florea 2006, p. 246. "*Oppidum*" = … o aglomerare de locuire fortificată, ocupată permanent de o populaţie care se îndeletnicea mai ales cu meşteşugurile şi îndeplinind mai multe funcţii în comunitatea tribală: centru care polarizează comerţul, loc de desfăşurare a unor culte, ceremonialuri şi adunări ale comunităţilor de teritoriu, centru de producţie artizanală etc. …".

[24] Se cuvin a fi făcute câteva precizări în legătură cu termenul generic de *galli*. Există în principal două explicaţii de natură etimologică luate în discuţie de majoritatea cercetătorilor: a) *gal* derivă de la termenul germanic **walha* ce desemna, la fel ca şi cel de **barbaros* din greceşte, tot ceea era străin, adică non germanic în primul caz şi non grec în al doilea; de aici derivă nu numai *Gal*, ci şi *Wallon* sau *Vlah*, de pildă; b) bizuindu-se pe izvoarele de tradiţie grecească, alţii consideră că *gal* vine de la **γαλα*, adică "lapte"; grecii din Massalia (Marsilia de azi), în special, vedeau în barbarii de la nordul coloniei lor pe cei cu pielea "albă ca laptele"; în general termenii de gal şi celt au acelaşi înţeles azi, poate cu o nuanţă, anume că galli sunt celţii din vestul continentului european, locuitori ai Franţei de azi. Ernout, Meillet 1959, p. 66; www.wikipedia.org/gaul.

[25] Caesar, *De Bello Gallico*, VI, 17.

[26] Lucan, *Pharsalia*, I, 419-506, 719-744.

Nu este lipsit de interes faptul că această triadă are aproape aceleaşi semnificaţii sacre ca şi şi cea romană, Jupiter, Marte şi Quirinius. Tarannis este un zeu al fenomenelor cereşti, fiindu-i caracteristic tunetul, Teutatis este zeul războinic, iar Esus un zeu al fertilităţii. Teutatis sau Toutatis are multe afinităţi cu Marte, iar echivalarea lor, din punct de vedere sacru este perfect explicabilă. Este important de observat apoi că numele zeului are chiar o semnificaţie precisă, din punct de vedere lingvistic, el însemnând, nici mai mult nici mai puţin, "părintele tribului, ocrotitorul poporului"[27]. Aşadar inscripţia de la Avenches, consacrată lui "*Mars Gradivus pater patriae*", îsi află explicaţia tocmai în sensul acestei observaţii. Dar mai există un fapt asupra căruia mitologia celtică şi lingvistica oferă dezlegare. În inscripţia de la Nîmes, de pildă, dedicantul, *Segomaros*, apare menţionat cu un rang important, este *toutious*, adică şef. Pe de altă parte, tot în direcţia observaţiilor de mai sus, ar mai trebui amintit că în limba latină există un verb, *tueor-eris*, *tuitus sum*, ce se traduce prin "a ocroti, a proteja, a pune la adăpost"[28]. În sfârşit, dacă avem în vedere toate acestea, atunci devine limpede că numele zeului însuşi evocă atributele cu care era investit; el era un zeu războinic, fără îndoială, dar şi ocrotitor, asemeni unui veritabil părinte, iar echivalarea lui cu Marte nu mai are nimic neobişnuit. După cum am văzut deja, Marte însuşi era considerat tot un zeu războinic şi ocrotitor.

Întrebarea care se pune acum în chip firesc este legată de un posibil mod de reprezentare a lui *Mars-Toutatis*. Cu alte cuvinte, cum ar putea fi înfăţişat un asemenea zeu, războinic şi ocotitor deopotrivă ?

3. *Iconografie*. Din păcate, religia celtică este o religie aniconică, iar eventualele identificări iconografice, puse în valoare mai ales în ultima vreme, trebuie privite cu foarte multă prudenţă. Ceea ce ne propunem acum nu este atât stabilirea tipologiei pentru un repertoriu iconografic, imposibil de alcătuit în clipa de faţă, cât observarea manierei de a pune în valoare imaginea unei astfel de divinităţi războinice şi ocrotitoare. Fireşte că exemplele care să poată sprijini un astfel de demers nu îşi află loc în arta aplicată, ci în arta monumentală, cea care chiar se mai numeşte "de for public".

O serie de descoperiri făcute atât în partea centrală şi de sud a Franţei de azi, dar şi în Germania sau Boemia, pot constitui pentru demersul de faţă un punct de pornire extrem de util. Este vorba de mai multe statui monumentale din piatră expuse, aproape toate, în spaţii publice sau în cadrul unor încăperi cu destinaţie publică din cadrul unor edificii mai mari şi care au câteva caracteristici

[27] Exista, se pare, în limba celtică un cuvânt, **teutato*, tradus prin "trib unit, uniunea tribului", iar de aici a derivat apoi **teutahatres*, sau **teutapatres*, ce însemna chiar "părintele tribului". www.wikipedia. org/teutates

[28] De la acest verb derivă apoi un adverb, **tutus*, ce însemna "adăpostit, ocrotit", şi două substantive, **tutor*, "ocrotitor", şi **tutela*, "protecţie", A. Ernout, A. Meillet 1959, p. 706.

comune: cronologic se plasează către sfârşitul sec. V a. Chr., reprezintă aproape exclusiv războinici, fie în poziţie şezândă, fie în picioare, şi au o fizionomie asemănătoare. Nu este mai puţin adevărat că aceste trăsături comune sunt perfect justificate în contextul unei arte extrem de bine individualizate cum a fost arta celtică, în cadrul ei portretul oferind argumentele cele mai clare în acest sens. Invariabil, ceea ce atrage atenţia la un portret celtic sunt în primul rând ochii, exoftalmici, foarte bine conturaţi, şi coafura, diferenţele de detaliu fizionomic fiind aproape estompate. Dar nu asupra acestui aspect ne propunem să insistăm în clipa de faţă, ci asupra funcţiei acestui tip de piese. Unul dintre prototipurile posibile ale seriei l-ar putea constitui chiar statuia monumentală a unui războinic, descoperită pe platoul Glauberg de lângă Franckfurt, din Germania de azi[29]. Personajul, reprezentat în picioare, are pe cap o cască la care sunt ataşaţi doi lobi proeminenţi. La gât poartă un colier fix, probabil *torques*, cu trei pandantivi lanceolaţi. Torsul îi este acoperit în faţă de o tunică terminată la partea inferioară cu nişte franjuri, asemănătoare lambrechinurilor, iar în spate de o mantie scurtă prinsă pe pectorali cu două agrafe. În partea dreaptă, lângă trup, apare reprezentată o sabie scurtă cu muchie mediană longitudinală, vârâtă într-o teacă cu buterolă circulară. În mâna stângă, petrecută în faţă, ţine un scut oval cu un umbo puternic reliefat (**Fig. 1**). Detaliile vestimentare, ca şi tipul general de reprezentare, indică limpede faptul că piesa înfăţişează un războinic. Dacă este un şef pur şi simplu, un erou zeificat sau o divinitate războinică este mai puţin important acum, deşi există destule argumente pentru a sprijini oricare dintre cele trei ipoteze. Ceea ce prezintă interes cu adevărat este locul unde fusese amplasată, anume în faţa unui edificiu de mari dimensiuni, pe un mic postament, pe o latură a unui spaţiu larg, deschis, cu rol public, asemănător agorei greceşti sau forului roman. Pe de altă parte, dimensiunile sunt sensibil mai mari decât scara umană obişnuită, în aşa fel încât se poate spune că statuia "veghea" asupra celor adunaţi în acel spaţiu. Este vorba aşadar de un războinic înarmat care parcă "ocroteşte", prin simpla sa prezenţă, adunarea.

O a doua piesă ce s-ar putea înscrie în seria tipologică amintită, datând însă dintr-o perioadă mai târzie, sec. I a. Chr. – după cum au indicat măsurătorile dendrologice, provine din vechiul port de la *Genava* (Geneva de azi, în Elveţia). Statuia măsoară acum 1,40 m însă probabil că era iniţial puţin mai înaltă, având în vedere câteva detalii distruse odată cu trecerea timpului. Spre deosebire de seria amintită înainte, piesa aceasta este din lemn şi din acest motiv detaliile fizionomice şi de vestimentaţie sunt destul de greu de descifrat. Se mai pot observa însă creasta unui coif cu vârful puţin ascuţit şi la şold o sabie lungă, dreaptă. Piesa era lucrată dintr-un singur trunchi din care, la picioare, se mai observă un mic tor şi fragmentul unui fus de coloană (**Fig. 2**). Statuia era aşadar amplasată

[29] Fuchs 2004, p. 29-30.

pe o coloană destul de înaltă şi în apropiere de cheiurile portului vechi al oraşului. Deşi nu există posibilităţi de identificare precisă a personajului reprezentat, faptul că acesta poartă atât coif cât şi sabie constituie un argument în direcţia descifrării aici a unei divinităţi războinice, probabil chiar *Toutatis*, spre care înclină o parte dintre cercetători[30]. Ipoteza nu este lipsită de sens întrucât în sec. I a. Chr. atât religia cât şi arta celtică, sub influenţa artei greco-romane, se antropomorfizează, capătă substanţă. Asemenea statui, atât din lemn cât şi din piatră, au fost descoperite în mai multe locuri cuprinse în aria largă de răspândire a culturii celtice, cunoscând un ecou deloc neglijabil în plină epocă romană. Acest tip de decor monumental avea să devină o prezenţă obişnuită în majoritatea locurilor publice, fie că va fi vorba de cheiurile unui port, spaţiul unui forum, sau marginea unui drum circulat. Rolul lor a fost mereu acela de a "veghea" asupra celor aflaţi în preajmă. Nu este mai puţin adevărat însă că maniera de reprezentare a zeului sau eroului protector celtic a suferit câteva influenţe majore determinate de arta monumentală romană, De pildă, tipul de columnă onorifică de la care se inspiră şi statuia descoperită pe vechiurile cheiuri ale portului de la Geneva, are la bază modelul roman de celebrare a acestor eroi sau zei războinici şi ocrotitori în acelaşi timp.

În sfârşit, pentru a închide într-un fel registrul iconografic al demersului nostru, se cuvine a prezenta un alt exemplu de statuie monumentală, ce atestă limpede permanenţa zeului celtic al bătăliilor în rândul populaţiei autohtone supuse romanilor. În vârful colinei Gellérthegy, din centrul Budapestei de astăzi, exista în perioada stăpânirii romane o puternică aşezare întărită, un *oppidum* aşadar, aparţinând tribului celtic al *Eravisci*-lor. *Civitas Eraviscorum* era chiar denumirea latină a acestei aşezări, deosebit de prospere începând cu sec. I p. Chr. Aici, cercetările mai recente au scos la iveală un sanctuar[31] consacrat unei divinităţi celtice, identificată chiar cu *Toutatis*-*Teutates*. Pe de altă parte, mai mult de 50 de fragmente epigrafice şi statui descoperite în imediata vecinătate, dar şi la Aquincum, erau dedicate lui *Jupiter Optimus Maximus Teutanus*. În afara celor care consacră aceste monumente, marea lor majoritate funcţionari importanţi ai administraţiei romane, ceea ce a stârnit interesul specialiştilor a fost faptul că aproape toate monumentele votive fuseseră inaugurate la 11 iunie, adică "*ante diem III idus Iunias*", când avea loc probabil o mare sărbătoare religioasă locală[32]. Din numeroasele fragmente de statui votive recuperate s-a

[30] Haldimann 2001, p. 90 cu întreaga bibliografie a problemei.

[31] Este vorba de o incintă ovală cu pereţi de lemn şi lut în preajma căreia existau mai multe gropi rituale de ofrande. Fitz Jeno edit., 1998, p. 53.

[32] Asupra acestei sărbători părerile au fost împărţite: fie o sărbătoare închinată *Matrae*-lor, fiindcă în calendarul roman acestea erau sărbătorite chiar în 11 iunie, fie, mai puţin probabil, data unei izbânzi militare, aşezată sub semnul lui Jupiter *Teutanus*, cum fusese aşa numitul "miracol al ploii" reprezentat pe Columna lui Marcus Aurelius de la Roma, în timpul primului război împotriva quazilor şi marcomanilor, deşi în scena menţionată unii cercetători l-au identificat pe

putut reconstitui, destul de bine chiar, statuia zeului, ţinând în mână lancea şi având la picioare vulturul (**Fig. 3, 4**). Grupul statuar fusese aşezat, de la bun început, pe o coloană terminată cu un capitel corintic, cu care făcea corp comun. Şi în acest din urmă caz se poate lesne remarca imaginea "războinică şi ocrotitoare" deopotrivă a zeului celtic, cinstit aici sub aparenţa lui Jupiter[33].

* * *

La capătul acestor scurte observaţii, ţintind mai multe obiective decât simplele comentarii epigrafice, se pot desprinde câteva concluzii cu valoare oarecum definitorie pentru ceea ce au însemnat, pe de o parte, rădăcinile şi dinamica sincretismul religios roman şi apoi, pe de altă parte, temeiul fundamental al imaginii unei divinităţi. În cadrul analizei s-au evidenţiat aşadar suficiente argumente de natură etimologică capabile să susţină ipoteza existenţei unui fond iniţial comun indoeuropean, de la care apoi s-au revendicat, între altele, diverse dialecte celtice dar şi limba latină. Legătura destul de limpede care există între numele şi semnificaţia lui *Toutatis*, pornind de la *teutahatres* şi ajungând apoi la verbul latin *tueor-eris*, cu derivatele sale, constituie de fapt chiar primul dintre argumentele aduse în sprijinul celor de mai sus. În unele cazuri, cum sunt chiar cele două inscripţii consacrate lui Marte celtic din Dacia, avem de-a face cu un înţeles cultic perfect traductibil al dedicaţiilor, accesibil doar celor iniţiaţi. În al doilea rând, iconografia posibilă a divinităţii, fie că e vorba de zeul celtic însuşi cât şi de zeul roman cu care se îngemănează, îşi află temeiul în semnificaţiile pe care o limbă comună iniţială le-a pus în circulaţie. Arta nu face decât să le ilustreze în chip simbolic.

RADU CIOBANU

CELTIC MARS IN ROMAN DACIA: EPIGRAPHY, COMPARED HISTORY OF RELIGIONS AND ICONOGRAPHY ELEMENTS

SUMMARY

An extended English version of this paper has been submitted at the 6th International Conference on the History of Religions, Bucharest 20-23 Sept. 2006 and will be published in the final issues edited on that occasion.

Saturn (?), fie, în sfârşit, o sărbătoare locală, a aşezării respective. Poczy 1998, p. 30-32, cu întreaga bibliografie a ipotezelor consemnate.

[33] Un studiu mai detaliat consacrat acestui tip de monumente închinate doar lui Jupiter, asupra cărora nu ne-am propus să insistăm, a fost deja realizat. Timofan 2003, p. 289-302.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. - Monumental god/warrior statue discovered on the Glauberg plateau, near Frankfurt.
Fig. 2. - Wooden monumental god statue (probably *Toutatis*) discovered in the ancient harbor of Geneva.
Fig. 3. - Statue of *Jupiter Optimus Maximus Teutanus* discovered on the Gellerthegy hill, in Budapest – detail.
Fig. 4. - Column of *Jupiter Optimus Maximus Teutanus* discovered on the Gellerthegy hill, in Budapest – final restauration.

Abrevieri bibliografice

AE - Année Epigraphique
CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum
IDR - Inscripțiile Daciei Romane
RIG - Répertoire des Inscriptions de la Gaule
www.wikipedia.org

Ciobanu 2004. - R. Ciobanu, *Mars Toutaticus*, în *Apulum* XLI, 2004, p. 259-267.
Florea 2006. - G. Florea, "Oppidum, dava. Câteva considerații terminologice", în C. Gaiu, C. Găzdac, edits. *Fontes Historiae – Studia in Honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca 2006, p. 245-251.
Fuchs 2004 - M. Fuchs, *Coiffure celtique et Marc-Aurèle d'Avenches*, în *as* (archeologie suisse), 2004, 2, p. 28-36.
Haldimann 2001 - M.-A. Haldimann, "La statue monumentale du port celtique de Genève", în *VRAC-L'archeologie en 83 trouvailles, Hommage collectif à Daniel Paunier*, Lausanne 2001, p. 90-91.
Hammond, Scullard edits., 1970 - N. G. L. Hammond, H. H. Scullard, (edits), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1970.
Husar 1995 - Al. Husar, "The Celtic Gods in Roman Dacia", în *ActaMN*, XVI, 1995, p. 85-94.
Husar 1999 - Al. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca 1999.
Ernout; Meillet 1959 - A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1959.
Frei-Stolba, Bielman 1996 - R. Frei-Stolba, A. Bielman, *Documents du Musée romain d'Avenches 1, Les Inscriptions (textes, traduction et commentaires)*, Lausanne 1996.
Macrea 1944-1948 - M. Macrea, "Cultele celtice și germanice în Dacia romană", în *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, V, 1944-1948, Cluj, p. 219-263.
Macrea 1969 - M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Cluj 1969.
Poczy 1998 - K. Poczy, "Iuppiter Optimus Maximus Teutanus", în J. Fitz (edit.), *Religions and Cults in Pannonia*, Székesfehérvár 1998, p. 33-36.
Popescu 2004 - M. Popescu, *La religion de l'armée romaine de la Dacie*, Bucarest 2004.
Timofan 2003 - A. Timofan, "O paralelă între coloanele dedicate lui Jupiter în Dacia și cele descoperite în provinciile vestice", în *Sargetia*, XXXI, 2003, p. 289-302.
De Vries 1963 - J. De Vries, *La religion des Celtes*, Paris 1963.

Fig. 1. - Statuia monumentală a unui zeu sau războinic (?), descoperită pe platoul Glauberg, lângă Frankfurt (după Fuchs 2004).

Fig. 2. - Statuia monumentală din lemn a unui zeu (probabil Toutatis), descoperită în portul vechi de la Geneva (după Haldimann 2001).

Fig. 3. - Statuia lui Jupiter Optimus Maximus Teutanus, descoperită pe colina Gellerthegy, din Budapesta – detaliu (după Poczy 1998).

Fig. 4. - Columna lui Jupiter Optimus Maximus Teutanus, descoperită pe colina Gellerthegy, din Budapesta – restaurare finală (după Poczy 1998).